

Johan Whelin és a svédországi finnugor kutatások korai története

Lars-Gunnar LARSSON

Uppsalai Egyetem, Uppsala
larsson.larsgunnar@gmail.com

1. Bengt Skytte és szótára

Svédországban van egy régi finnugor kutatási hagyomány, amely az 1600-as években kezdődött, amikor Svédország európai nagyhatalom volt, és 1809-ig folytatódott, amikor az ország keleti – főleg finn nyelvű – felét elfoglalták az oroszok. Ebben a korai kutatásban a legfontosabb személy Bengt Skytte államtanácsos volt (1614–1683), aki a legelőkelőbb társadalmi rétegből származott és Christina királynő idején az ország legmagasabb hivatalait viselte. Később kegyvesztetté vált, először a királynőnél, majd az utódjánál is. Rossz híre volt, megbízhatatlan embernek és politikai köpönyegforgatónak tartották. Skyttének széleskörű nyelvtudása volt, amely megnyilvánult óriási szótárvázlatában, a *Sol præcipuarum linguarum subsolarium sive Lexicon polygloton*-ban (Larsson 2001b). Szótára, amely kéziratban maradt fenn, klasszikus és modern nyelvekből vett szavak zavaros összeállítása. A kézirat tanúskodik a szerző széles nyelvtudásáról, de mivel politikusként rossz híre volt, a szótárvázlatát is sok kritika érte. Még Setälä is – finnugor tudománytörténeti áttekintésében (1892) – negatív értékelést adott Skytte nyelvkutatásáról, de véleménye csupán a korabeli történészek nézetein alapult. Setälä ugyanis sohasem látta Skytte lexikonját, aminek érthető oka volt. Skytte halála után ugyanis a kéziratát három részre osztották. A legkisebb, kb. 17 oldalból álló része Linköpingbe került és ott 1733-ban fedezték fel. A másik kettőt – összesen több mint 600 oldalt – csak a 1900-as századforduló táján találták meg. A linköpingi rész értékeléséhez Anders Fryxell történész adta meg az alaphangot, aki ebben is bizonyítékot látott Skytte közismert jellemhibájára: „Az egész kikürtölt mű 17 oldalból áll!” (Fryxell 1846: 69).

Nyilvánvalóan már az 1700-as évek elején tudtak Skytte kéziratáról, de nem ismerték további sorsát. Amikor a 17 oldalnyi részt megtalálták, Erik

Benzelius, linköpingi püspök, aki az évszázad kiváló tudósai közé tartozott, közölte a lelet hírét öccsével, Gustaf Benzelstiernával, aki királyi könyvtáros volt Stockholmban. Ezáltal újra érdeklődés ébredt a finn és a magyar nyelv viszonya iránt, ugyanis más tudósok – pl. Rudbeckék – mellett ezzel a kérdéssel is foglalkozott Bengt Skytte. Benzelstierna megbízta a finnül tudó Johan Whelint azzal, hogy nézze át Szenczi Molnár Albert magyar szótárát, hogy talál-e hasonló szavakat a két nyelvben. Whelin a lapuai lelkész fia volt, Turkuban tanult, de 1735 és 1737 között Stockholmban tartózkodott (Grape 1949: 142). Nem is tért soha vissza Turkuba, annak ellenére, hogy ott kinevezték a logika és a metafizika professzorának. Párizsban életét vesztette egy tűzvészben 1748-ban (vö. Setälä 1892: 273–274).

2. Whelin szójegyzéke

Whelin kutatásának eredménye egy szójegyzék: *Specimen analogiæ Lingvarum Ungaricæ & Fennicæ rogatu Dn: Gustavi Benzelstiernæ, collectum ex Molnari Lexico Ungarico a cl. Whelino, anno 1736* (Ihre 109: 12), ami kb. 550 egybevetésből áll. A pontos számot nehéz megadni, hiszen néha két összefüggő szót említ az egyik nyelvből, pl. a m. *pap* és *papi* szavakat, mint a finn *pappi* megfelelőit. Mind a magyar, mind a finn szavakat is természetesen latinra fordítja. Néhány példa a whelini listából:

<i>Bab, faba</i>	<i>Papu, idem</i>
<i>Borzas, hirsutus</i>	<i>Porsas, porcus</i>
<i>Elmerites, mersio</i>	<i>Meri, mare</i>
<i>Enec, cantus, Enek, idem</i>	<i>Äni, vox</i>
<i>Esö, pluvia</i>	<i>Vesi, aqua</i>
<i>Ey, nox</i>	<i>Yö, idem</i>
<i>Fessec, nidus</i>	<i>Pesä, idem</i>
<i>Gyalog, pedester</i>	<i>Jalka, pes</i>
<i>Hir, fama</i>	<i>Hiri, glis, Kijrut, celeribus</i>
<i>Ivo, bibo</i>	3.p.s imperat. <i>Juo, idem, Piva, idem</i>
	Russice inf: <i>Juoda, bibere</i>
<i>Meny, nurus</i>	<i>Miniä, idem</i>
<i>Nyal, saliva</i>	retrograde, <i>Lainet, unda</i>
<i>Nyelem, glutio</i>	<i>Nielen, glutio</i>
<i>Pispec, Episcopus</i>	<i>Pispa, idem</i>
<i>Viz, aqua</i>	<i>Vesi, idem</i>

Már ezek a példák is képet adnak Whelin munkamódszeréről. Az összevetett szavak külső alakjukban és jelentésükben való hasonlóságon alapulnak, de mindkét ismervet elég lazán alkalmazza. A püspököt és a babot jelentő

szavak mutatják, hogy eszébe sem jutott a párhuzamos kölcsönzés lehetősége, ami egyébként – különösen ami a latin eredetű szavakat illeti – kézenfekvő magyarázat lett volna. Whelin megengedi a nagy különbségeket a szavak jelentésében, pl. a *borzas* és *elmerítés* szavak esetében. A legelképesztőbb összevetései közül való a m. *hír* ~ fi. *hiiri* 'egér'.¹ A szavak hangrendjében való fordulatokból, amiket „retrograde”-nak nevez, az engedékeny jelentéstannal együtt fantasztikus összevetések következnek, pl. m. *nyál* ~ fi. *laine*. Egy szó két összevetésben is előfordulhat, mint pl. a finn *vesi*, amit összehoz a magyar *eső*-vel is, a *víz*-zel is. Végül találunk több helytálló összevetést is. Ezek között vannak olyan esetek, mint a m. *ivó* ~ fi. *juo*, ahol a jelentés hasonlósága nyilvánvaló, a hangalak viszont nem, de Whelin féktelen összevetése mégis célba talál. Azok a hangok, amelyek történetileg stabilak, mint pl. a szókezdő *m*-, *r*-, sőt *sz*-, megkönnyítik számára a helyes kombinációt. A listájában található m. *meny*, *rakom*, *szarv*, *szem*, *szív*, *tél* és *tudom* szavak – a mai vélemény szerint is – a megfelelő finn szóval állnak párban. Azok a hangváltozások, amelyeket minden mai finnugrista ismer, Whelin idejében még természetesen ismeretlenek voltak, azért több hasonló szót találhatott a szókezdő *t* alatt, mint a szókezdő *p* alatt. Néha úgy is sikerül neki egy-egy összevetés, hogy gyenge az összehasonlítás alapja. Egy ilyen eset az 'epe' –, „*Epis*, felleus *Sappi*, fel” – ami csak a jelentésen és a szóbeljeji zárhangon alapul.

3. A szójegyzék bírálatai

A finnugrisztikában Johan Whelin és listája nagyon rossz hírben áll. Főleg két kutató írt róla: E. N. Setälä (1892) és G. J. Stipa (1990: 220).

Stipa keményen bírálja a szójegyzéket, de rokonszenvez a kutató személyével. Azt írja, hogy Whelin kutatómunkáját külföldi utazásai akadályozhatták, de erről nem tudunk semmit. Csak azt tudjuk, hogy amikor találtak egy részt Skytte lexikonjából, Benzelstierna rábízta Whelinre azt a feladatot, hogy keressen a finnhez hasonló szavakat Szenczi Molnár szótárából. Ő csak ezt a feladatot hajtotta végre. Nem lehet tudni, hogy akarta-e Whelin folytatni a finnugor kutatást. Stipa szerint a szójegyzékének nincsen tudományos értéke, hiszen „csupa külső hasonlóságoktól” függenek az összevetések (Stipa 1990: 220; ford. LGL). De mitől is függhettek volna 150 évvel az újgrammatikusok előtt, ha nem a külső hasonlóságoktól?

¹ Whelin a fi. *hiiri* szót a latin *glis*-szel, és nem *mus*-szal adja vissza. A *glis* szó jelentése homályos, lehet 'patkány' vagy 'egér'. Maga Carl von Linné (1758: 62) azt írja hogy nem tudja, mit jelent a szó. Köszönöm Hans Helander kollégámnak a készséges segítségét.

Stipához hasonlóan Setälä is (1892: 273–285) figyelembe veszi Whelin életpályáját és tragikus végét, a szójegyzékét viszont ugyanolyan keményen ítéli meg, mint Whelint magát is: módszer nélkül dolgozott, hiányzott a nyelv-érzéke és az ösztöne („kielellistä aistia ja vaistoa”; 1892: 277), az összehasonlításai a tiszta véletlentől függenek. Mivel azonban a szójegyzéke hosszabb, mint a korábbi hasonlóké, több is benne a hibás összevetés. Kifogásolja Whelin úgynevezett „retrograde”-jét is, tehát a mássalhangzók átállítását, mint pl. m. *határ* ’terminus, limes’ ~ fi. *ratas*. Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy éppen ilyen esetek Sajnovics Demonstratio-jában is találhatók, csak ő ezeket nem „retrograde”-nek, hanem „anagramatikai”-nak nevezte. Így kombinálja a lapp *keresz* (mai északi lapp alak *geres* ’szánkó’) ~ m. *szekér* és a lapp *mieel* (északi lapp *miella*) ~ ész. *meel* ~ m. *elme* szavakat (Sajnovics 1770: 65). Ez a „módszer” meg volt engedve akkoriban (Larsson 2001b: 83).

Hogy bemutassa Whelin gyenge eredményeit, Setälä (1892: 282–285) idézi a szójegyzék 58 *h*-val kezdődő szópárosítását. Ezek közül mindössze kettőt tartunk ma is helyesnek. Setälä kritikája azt a benyomást kelti, mintha az lett volna a célja, hogy bemutassa Whelin kutatói alkalmatlanságát és szójegyzékének értéktelenségét. Talán nem véletlenül választotta éppen a *h*-val kezdődő szavakat, hiszen már Setälä korában is jól ismerték e hang bonyolult fejlődését a finnben. Whelinnek természetesen a finn *h* története még teljesen ismeretlen dolog volt, azért hasonlította a magyar szókezdő *h*-s szavakat olyanokkal, amelyek a finnben *h*, *k*, *m* [!], *v*, *s*, *t*, *Ø* vagy *k*-val kezdődnek, az utolsó függetlenül a következő magánhangzó minőségétől. Az eredmény: 29-ből mindössze egy helyes, de ez az arány nem jellemző a szójegyzék egészére. A 29 *m*-mel kezdődő szóból hat helyes, a 13 *n*-nel kezdődőből négy és a 32 *v*-vel kezdődőből hét. Ez azt jelenti, hogy ennél a három kezdőbetűnél minden harmadiktól minden ötödikig helyes az összevetés, szemben a Setälä által idézett 29:1-es aránnyal.

Azt is ki lehetne emelni, hogy Whelinnél 30 új összevetés van, de ez egy gyanús érv lenne, hiszen a munkája nem épült korábbi úttörők eredményére. Csak akkor lehetne újnak nevezni, ha a tanulmány egy másikra épülne. Ebben az esetben azonban Benzelstierna adta Whelinnek a feladatot és csak ő használta a királyi könyvtárban található Szenczi Molnár-szótárt. Azokat az összevetéseket, amelyek a whelini listában vannak, ő maga találta. Skytte kézírata csak közvetett módon segítette Whelin munkáját, hiszen Linköpingben maradt a *Lexicon polygloton* 17 oldala, és ma is ott van. Azért lehet megvédeni Whelin jegyzékét, mert minden helyes párhuzam az ő eredeti felfedezése, noha ugyanakkor más tanult emberek is foglalkoztak a finn–magyar kérdéssel, és ugyanazokat a hasonlóságokat vehették észre.

4. Kutatási hagyományok

Miért becsülte le Setälä Whelint a szólistájával együtt? Egy lehetséges magyarázat az, hogy úgy tűnik, a finnugor kutatás történetírásában egyfajta versengés érvényesül. Setälä (1892) szerint a kutatástörténetben mindennek előtt három ember lehetett a „győztes”: Georg Stiernhielm, Bengt Skytte és Martin Fogel. Stiernhielm nem írt sokat a finn–magyar viszonyról, mégis Skytténél jobb kutatónak tartotta Setälä, ami biztosan összefüggött Skytte politikusi rossz hírével (Larsson 2001b: 84). Vele szemben Stiernhielm, „a svéd költészet atyja”, esélyesebbnek nézett ki. Mind a kettőnél jobb volt Setälä szerint Martin Fogel. A nagy történetírásában Stipa is (1900: 140) foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy kit illet a finnugor rokonság felfedezőjének járó győzelmi koszorú („den Ruhmeskranz”).

Ahelyett, hogy versenynek tekintenénk az első összehasonlító finn–magyar nyelvi kutatásokat, eredményesebb lenne a kutatások közötti kapcsolatok és a különböző hagyományok vizsgálata. Ilyen módon valóságosabb kép érhető el a tudomány fejlődéséről. Sokszor látjuk, hogy valamilyen írás – egy kézirat vagy egy nyomtatott könyv – indított el valakit a kor tudósai közül a nyelvek közötti hasonlóságok vizsgálatára. Egy így létrejött tanulmány alapul szolgálhatott más tudósok számára is, és így születhetett meg egy kutatási hagyomány.

Az első említésre érdemes példa Bengt Skyttével kezdődik. „Legalább a hatalma napjai folyamán”, azaz a 1600-as évek közepén, közvetlen érintkezése volt idősb Olof Rudbeck-kel (Hormia 1964: 20). A polihisztor, az idősb Rudbeck (1630–1702) fedezte fel a nyirokér-rendszert, de még híresebb a Svédország történetéről alkotott sovíniszta véleménye, amit az *Atlantica* c. művében tett közzé. Ez „egy lángelme és örült műve volt, amely az egész világnak be akarta bizonyítani, hogy Svédország valamikor az istenek hazája és a műveltség bölcsője volt” (Lindroth 1976: 78; ford. LGL). Ennél fontosabb, hogy Hormia (1964) ismertette, hogy idősb Rudbecknek megvolt Florinus *Nomenclatura rerum* c. szótára, amelybe beleírt lapp szavakat is, magyar szavakat is. Néhány lapp szót az akkor Uppsalában tanuló Lars Rangiustól (őróla ld. Wilson 2008: 30–48), a magyar szavakat pedig Megiser *Thesaurus Polyglottus* c. többnyelvű lexikonjából (Megiser 1603) vette. Emellett Rudbeck találkozott néhány magyar emberrel is, akiket adatközlőjeként használt. Fontos kiemelni, hogy Megiser könyvéből vette a szóanyagát, nem Molnáréból, pedig megvolt neki Molnár könyve is (Hormia 1946: 16, 37). Megiser thesaurusának 6. fejezete sok nyelvből, köztük finn, lapp, magyar és svéd nyelvből is tartalmaz szavakat (Melich 1906: 172). Ilyen összehasonlítások biztosan érdekelték Rudbecket, már csak azért is, mert ezek hasonlítanak a skyttei lexikon anyagához.

1702-ben meghalt idősb Rudbeck, és a finn–lapp–magyar kutatásait átvette a fia, ifjabb Olof Rudbeck (1660–1740). Bengt Skytte 1683-ban halt meg, és ezt követően az idősb Rudbeck kölcsönvette Skytte kéziratának egy részét az országos levéltárból. A fia, ifjabb Rudbeck a Lappföld iránti érdeklődése és a *Specimen usus linguae gothicae* c. műve miatt volt híres (Rudbeck, fil. 1717). Az utóbbi mű tartalmaz egy finn–magyar összehasonlító szójegyzéket, így főként csak az ifjabb Rudbeck nevét ismerik a finnugor tudományban (vö. Stipa 1990: 188–189). Nem eléggé vették figyelembe, hogy az anyagot a legtöbb összevetéssel együtt az apjától örökölte (Hormia 1964: 35). Tehát a *Specimen usus*-ban található összehasonlításokból elég sok korábbi eredetű, az idősb Rudbecktől származik. Egy hosszabb hagyományról van itt szó, hiszen Rudbeck otthonában többször is megfordult Johan Ihre (1707–1780), az évszázad legnagyobb nyelvésze, és így Rudbeckék közvetítésével került Skytte kéziratának legnagyobb része az ihrei kéziratgyűjteménybe, amelyet 1911-ben átadtak az uppsalai egyetemi könyvtárnak.

A második példa Whelin szójegyzéke, ami szintén Skytte lexiconján alapul, Benzeliusz és az öccse Benzelstierna közvetítésével. Ez egy önálló hagyomány, ami abból is kitűnik, hogy Whelinnek Molnár lexikonja volt a magyar adatbázisa, nem pedig a Megiseré. Felhívjuk a figyelmet Whelin kortársainak véleményére a magyar–finn szólistájáról. Jóval Setälä és Stipa előtt Johan Ihre is idézett egy részletet belőle a *Glossarium suio-gothicum* c. művében (1769). Ennek alapján Sajnovics János is átvett néhány összevetést Whelin jegyzékéből a *Demonstratio*-jában, amelyben egyébként az ifjabb Rudbeck *Specimen usus* c. összehasonlításából is idézett (Sajnovics 1770: 112–116). Whelin szójegyzékét különben „egy, a finn–magyar szavak jelentős gyűjteményének” („luculentum vocabularium”) nevezi Sajnovics (1770: 114). Problematikussá válik így a kutatástörténészek bírálata, amikor Sajnovics is, aki a finnugor nyelvészet megalapítói közé számít, kölcsönzött anyagot Whelintől, sőt jóindulatúnak mutatkozik Whelin iránt, akinek munkáját ma tudománytalannak tartják.

Nyilvánvalóan néhány tudós kinevezése a finnugor nyelvészet alapító hősének nem ad megfelelő képet a tudományunk korai fejlődéséről. Voltak akik önállóan vizsgálták pl. a finn–magyar nyelvhasznoltságot, mint Johan Whelin, voltak akik valamilyen írásos forrás feltárása által alapítottak egyfajta hagyományt, mint az idősb Olof Rudbeck. Mindkét esetben az indító erő Bengt Skytte széleskörű *Lexicon-polygloton* c. kézírata volt, amelyből két iskola fejlődött. Az egyik a Skytte (és kézírata) > idősb Rudbeck > ifjabb Rudbeck > Johan Ihre, illetve a másik a Skytte (kézírata) > Benzelstierna > Johan Whelin > Johan Ihre (*Glossarium-a*) > Sajnovics (> Öhrling) vonal.

A tudósok között voltak érintkezések, sőt személyes barátságok is lehet-
tek, mint Bengt Skytte és idősb Rudbeck esetében. Fontosabbak ennél a szak-
irodalmon keresztül történő érintkezések. Sajnovics használta ifjabb Rudbeck
Specimen-jét is, Whelin szójegyzékét is a *Demonstratio*-ban. Azt is meg kell
példaképp említeni, hogy Emmanuel Öhrling Uppsalában már 1772-ben
megvédett egy disszertációt, amelyben kommentálta Sajnovics *Demonstra-*
tio-ját (Larsson 2001a). A védésnél Johan Ihre volt az elnök. Néhány ember
neve ugyan gyakran szerepel, mégis a korai finnugor nyelvészet egy bonyo-
lult szövevény, ami hagyományokból, iskolákból, egyedül küzdő tudósokból,
publikált és publikálatlan iratokból áll. Tehát, eléggé hasonlít a mai helyzet-
hez.

Irodalom

- FLORINUS, HENRIK 1678: Nomenclatura Rerum brevissima Latino–Sveco–Finnonica, In
usum Juventutis patriæ, ordine naturæ in certos Titulos digesta, & publici juris facta,
Studio & sumptibus Henrici M. Florini Pastoris Ecclesiæ Pæmarensis. Aboæ.
- FRYXELL, ANDERS 1846: Berättelser ur svenska historien. 14. delen. Sednare afdelnin-
gen. Stockholm.
- GRAPE, ANDERS 1949: Ihreska handskriftssamlingen i Uppsala universitets bibliotek II.
Uppsala.
- IHRE, JOHAN 1769: Glossarium Suiogothicum, in quo tam hodierno usu frequentata vo-
cabula, quam in legum patriarum tabulis aliisque ævi medii scriptis obvia explicantur
[...] 1–2. Upsaliæ.
- LARSSON, LARS-GUNNAR 2001a: Kölcsönhatások a régi magyar–svéd finnugrisztikában.
Folia Uralica Debreceniensia 8: 339–344.
- LARSSON, LARS-GUNNAR 2001b: Stiernhielm, Skytte och Ihre – en äldre finsk-ugrisk
forskningstradition i Sverige I. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akade-
miens Årsbok 2001. Stockholm. 79–87.
- LINDROTH, STEN 1976: Uppsala universitet 1477–1977. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- LINNÉ, CARL VON 1758: Systema naturae. 10. kiadás Holmiae.
- MEGISER, HIERONYMUS 1603: Thesaurus Polyglottus vel, Dictionarium Multilingue [...].
Francofvrti ad Mœnvm.
- MELICH JÁNOS 1906: A magyar szótárirodalom. (Negyedik közlemény.) Nyelvtudo-
mányi Közlemények 36: 165–206.
- RUDBECK, OLOF, FIL. 1717: Specimen usus linguæ gothicæ, in eruendis atque illustran-
dis obscurissimis quibusvis sacræ scripturæ locis: addita analogia linguæ gothicæ cum
sinica, nec non finnonicæ cum ungarica. Upsaliæ.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770 (1771): Demonstratio, Idioma Hungarorum et Lapponum idem
esse. Tyrnaviæ.

- SETÄLÄ, EEMIL NESTOR 1892: Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan. *Suomi* 3/5: 181–350.
- STIPA, GÜNTER JOHANES 1990: Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus. (MSFOu 206.) Helsinki.
- WILSON, KARIN 2008: Markusevangeliet i Lars Rangius översättning från 1713. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi CI.) Uppsala.

*

Johan Whelin and early Finno-Ugric studies in Sweden

The well-known politician, Bengt Skytte (1614-1683), had an extensive knowledge of languages as manifested in his posthumous manuscript *Sol præcipuarum linguarum subsolarium sive Lexicon polygloton*. In the 17th and 18th centuries, this manuscript was the source of two separate Swedish traditions of research into the kinship between Finnish and Hungarian. In 1733, barely 20 pages of Skytte's manuscript were discovered in the diocesan library of Linköping. A scholar, Johan Whelin, was assigned the task of investigating Szenczi Molnár's Hungarian dictionary, in order to find similarities between Hungarian and his own native Finnish. Whelin's study resulted in a list of some 500 words which, however, Setälä and Stipa viewed with contempt in their studies on Finno-Ugric research history. Another tradition allegedly started from Skytte's contacts with Olof Rudbeck the Elder, whose work on Finnish and Hungarian and, to some extent, also on Saami has been referenced by Hormia. Olof Rudbeck the Younger took over his father's research material, including a major part of Skytte's manuscript. The Finnish-Hungarian comparative work of the younger Rudbeck was for a long time well-esteemed, whereas few saw any worth in the work of Whelin. However, it has been overlooked that Whelin worked independently from other scholars and, consequently, the correct etymologies found in his list of words result from his own efforts. It should be noted that János Sajnovics quotes parts of Whelin's list in *Demonstratio*, alongside that of Rudbeck the Younger describing that of Whelin as a brilliant list of words ("luculentum vocabularium"). There were, clearly, research traditions as well as scholars, working on their own in those days, which makes it difficult to establish who the "founding fathers" of Finno-Ugric studies are.

Keywords: *Finno-Ugric research history, Bengt Skytte, Johan Whelin, Olof Rudbeck the Elder, early comparative studies in Sweden, János Sajnovics*

LARS-GUNNAR LARSSON